

նակ Նիսի ԲԺՇԱԿԱՆ ընտիր հատորին՝ որ լցա տեսած է 1806ին՝ ի վենետիկ:

Կենսագրած եմ ես այս բժիշկին 1896ին՝ եւ ըսած, թէ ծնած է այն 1746—1749 ու բժիշկ ընդունուած 1771—1773:

Պատկերս՝ իր 1768 թուականով եւ սուած տեղեկութիւններով կը փոխ սակայն այսօր իմ 1896ի ենթագրութիւններս:

Յայտնի կ'ըլլայ այժմ, թէ Յովակիմ Օղուլ-լուխեան ամուսնացած էր, հայր զաւակներու եւ 1768 թուին ալ էր արգէն բժիշկ:

Անոր պատկերէն դատելով, եթէ զինքը 1768 գինէ 30 կամ 35 տարեկան համարինք, նա ծնած կ'ըլլայ 1733 կամ 1738ին, որով բժիշկ վկայուած կ'ըլլայ 1758 կամ 1763 թուականներուն:

Սոյն ենթագրութեամբ Յովակիմ Օղուլ-լուխեան բուական ժամանակ առաջ կ'անցնի Անտոնեան Շաշեան Պօղոս բժիշկէն՝ որ ծնած էր 1744ին եւ բժիշկ եղած՝ 1766—67 թուականներու:

Սիրուն եւ խոհական անձ մը կը ներկայացընէ մեզ պատկերս. հեղափոխ ու լուրջ դէմքով բժիշկ մը, որ ժամանակին տարազն զգեցած աւելի հետաքրքրական կ'ըլլայ այսօր:

Ուսոյր թէ աւելի մեկին տեղեկութիւններ կարենայի քաղել անոր մասին, գիտնալ անոր կենսքի մանրամասնութիւնները եւ այդու կարենալ աւելի բացայայտ իմն ներկայացընել զինքը. որ եղաւ արգարեւ մեծ պատիւ 18^ր դարու հայ բժշկութեան:

Տօրթ. ՎԱՀՐԱՄ Թ. ԹՈՐԳՈՄՍՅԱՆ

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵԶՆԻԿ

(Մանր դիտորութիւններ):

Հայ լեզուի ոսկեգառուն ամենէն ոսկի գրիչը կը համարուի Եզնիկ՝ իր ծանօթ գրքոյկով՝ որ սակայն զերեւ չէ մնացած ճակատագրական ինչ ինչ արատներէ. արատներ՝ որ երկար ժամանակի մ'ընթացքին մէջ իբր ստուերածներ տեղ տեղ ձգուած են անոր ոսկեղէն ամբողջին վրայ. կամ թէ նոյն ինքն Եզնիկի մէկ

1 ԹԵՍ՝ «ՀԱՅԻՒՆ ԸՆԴԵՐՈՅՈՒՄ» 1896 ԹԻՒ ՆՎԱՐԴԵ ԵՆ ՄԱՅԻՒՄ:

բացատրութեամբ՝ այդ արատներն իբր մթաքը կը շողան իր ոսկի բերին շուրջը:

Եզնիկի ծանօթ գրքոյկին գրութեան թուականը կը դրուի 441—449 տարիներու մէջ. իսկ Եզնիկի գործը առաջին անգամ տպագրուեցաւ 1763ին (Ջփուռնիա) եւ ետքը 1827ին (Վենետիկ, ուր քանի մ'անգամ եւս լոյս տեսաւ): Արդ՝ հայ մատենագրութիւնը ոչ միայն զգուած է Եզնիկի առաջին օրինակէն կամ ընագրէն, այլ նաեւ անոր հնագոյն ունէ օրինակէն: Եզնիկի ամենէն հին եւ միակ ձեռագիրն, — այժմ, կը գտնուի Ս. Ելմիսնի Մատենադարանին մէջ, գրուած 21^ր ԹՅ՝ = 1280ին, եւ կը կրէ 1111 թիւը (Կարինեան ցուցակով՝ 1091): Այս միակ ձեռագիրը, որ նախատիպը եղած է թէ Ջփուռնիոյ եւ թէ Վենետիկի հրատարակութիւններուն,՝ այլա՞ծ կորսուած կը կարծուէր Ջփուռնիոյ մեծ հրդեհին մէջ, գտնուեցաւ Գ. Տ. Մկրտչեանի եւ Հ. Թ. Աճառեանի շնորհիւ՝ որոնք այս ձեռագիրը քննեցին եւ համեմատեցին Վենետիկի ՌՄՀԵ թուականի տպագրութեան հետ, եւ իրենց աշխատութեան արդիւնքը հրատարակեցին նաեւ ՀԱՅԻ մէջ եւ ետքը առանձին հրատարակութեամբ կազմեցին իւր հատորիկը ԱԶԻ. ՄԻԿԻՄԻՄԻՆԻ (1904):

Այս մանր քննութիւններով եւ համեմատութիւններով երկու իրողութիւններ շեշտուեցան. ա) Եզնիկի տպագրութիւնները գիտնորէն եղած չեն. բ) Եզնիկի նորագիւտ ձեռագիրն ալ բոլորովին ընտիր օրինակ մը չէ: Կը հետեւի որ վաւերական Եզնիկ մ'ունենալու համար ոչ միայն աւելի հին ձեռագիրներ պէտք են, այլ նաեւ բանասէրներ ստիպուած են շարք մը կարեւոր սրագրութիւնները ընել Եզնիկի վրայ՝ ուղղելու համար այն սխալները, որոնք սպորած են այլ եւ այլ պատճառներով:

Անոնք որ մասնաւոր ուշագրութեամբ կարգացած են Եզնիկը՝ անպատճառ կանգ առած են ինչ ինչ բառերու եւ բացատրութիւններուն առջեւ որ կամ անորոշ են, կամ միթի են, կամ սխալ են, կամ աւելորդ են եւ այլն: Այս բոլոր թերութիւնները բնականաբար պիտի դժուարացընէին Եզնիկի հասկըցողութիւնը եւ շատ անգամ վէճի ալ նիւթ դառնային — գրաբարագէտներու մէջ: Մենք առիթ ունեցած ենք տեսնելու այս վէճերէն նմոյշներ ԱԶԻ-ին ԿԵՆԻՄԻՆԻՍԻ եւ ՊԵՐԿԵՐԵՆԻ ԿԵՆԻՄԻՆԻՍԻ մասնավորը հին հայերէն լեզուի քննութեանց միջոցին, եւ տեսած ենք որ ոմանք մասնաւոր յաւակնութեամբ պնդած են ինչ ինչ

յայտնի եւ եկեղեցական սխալներու վրայ՝ իբր ուղիղ եւ անսխալ ուղղագրութիւններու վրայ, պատճառ, որովհետեւ իբրեւ ի, ինչպէս պիտի լսենք զոր օր. Մշեցի մը. որովհետեւ այնպէս ապագրուած է ուղիղ եւ. որովհետեւ Հայկզն. բառգիրքը այդպէս ուղղագրած եւ բացատրած է բառերը — — — ուղիղ են ասոնքը:

Այնպէս է իբրեւ ի եւ իբրեւ ի տառի պէս հեղինակաւոր բացագրութիւններու ապաստանելու ժամանակը՝ մանաւանդ բանասիրական, լեզուաբանական եւ այսպիսի գիտական խնդիրներու մէջ: Այսօր ոնեւ Հին եւ նոր հեղինակի գործը լաւ հասկնալու եւ ասոնց իրական արժէքը գնահատելու համար քննութիւն կայ, համեմատութիւն կայ, քննադատութիւն կայ, տարակտայ կայ, եղծիկի ծանօթ գործը, ուրիշներու շարքին, ենթարկուեցաւ քննութեան եւ քննադատութեան անողորմելի դատաստանին: Մեծ. Հ. Գ. Շ. Ա. Գալէմ. քննադատն ցոյց տուաւ թէ եղծիկի գործը զատ հայերէն խմբագրութիւն մը չէ. նիւթի եւ ոճի կողմէն Արիստոտէս քառագոյն, Բարսեղ զեմալ, Մեթոսիոս ծանօթ են եղծիկին իսկ ֆէթիթեր, գերման հայագէտը, ամփոփ ուսումնասիրական մը ձեռքը եղծիկի արժէքը մասնական եւ պատմական սեսակետով՝ աչքի առջեւ ունենալով իրեն ծանօթ բոլոր հայ եւ եւրոպացի բանասէրներու կարծիքը եղծիկի մասին: Ֆէթիթերի այս գործին թարգմանութիւնը կը պարտինք Մեծ. Հ. Յ. Տալէանի (Ալէ. Մար. Ժէ. Հայկազն. յայտարարութիւններու սրբագրութիւններ կան եղծիկի մասին (էջ 38—40. տես նաեւ անգ. էջ 16, 27, 28, 55). Ա. Մ. Գարագաշեանի Հայագիրք-բացատրութիւն (Տրգ. ապ. Գ. Պոլիս 1891) եւ Գերայ. Հ. Թ. Թ. Արքայ թուականի Հայագիրք-բացատրութիւն (Բ. ապ. Վիեննա 1891), որոնց մէջ եղծիկին ընտրուած հատուածներ այլ եւ այլ ձեւով լուսարարուած են նոյն իսկ սրբագրութեան են: Կարելի էր նաեւ չմոռնալ Թ. Նազարեանի Հայագիրք-բացատրութիւն (ապ. Գ. Պ. 1870), որ նոյնպէս իր եղծիկին քաղած կտորները լուս-

արարած է, բայց շատ ետ կը մնայ Գարագաշէն եւ Թուականին:

Մենք ալ քննարկել կարգացած ենք եղծիկը եւ տեսած ինչ ինչ թերութիւններ, որոնց մասին կը փութանք քանի մը սրբագրութիւններ եւ թերագրութիւններ առաջարկել բանասէրներուն եւ հետաքրքիրներուն:

Բայց նախ կ'արժէ քրքրել սա կէտը՝ թէ արդեօք ի՞նչ է պատճառը այսպիսի թերութիւններուն, որոնք ինչպէս եղծիկը, նոյնպէս նախնաց ուրիշ գործերը արատաւորած են:

Ընդհանրապէս գրիչներ կամ գաղափարողներ պատճառ կը համարուին այդպիսի թերութիւններու: Ամէն կերպով համաձայն ենք ասոր. գրիչներ ոչ միայն իբր մահկանացուներ կրնան սխալել անգիտօրէն, այլ գիտմամբ ալ երբեմն սրբագրութիւններ կ'ընեն, կ'աւելցնեն, կը պակսեցնեն. ասկից զատ իսկ եւ անհմուտ գրիչներու թերութիւնները մեծապէս կ'ազդեն ընդօրինակութեան վրայ: Ասոնց օրինակները շատ ու շատ են եւ քիչ շատ հին ձեռագիրներ պրպտողներ անզեպէս են այս բոլոր իրողութիւններուն: Բայց ես քիչ մըն ալ յառաջ երթալով նոյն ինքն առաջին հեղինակներուն պիտի վերագրեմ կարգ մը «սխալներ», որոնք զոր օրինակ, այլեւայլ ձեռագիրներու համեմատութեան արդիւնքով ալ միշտ «սխալ» կը մնան: Ինչո՞ւ համար նոյն ինքն եղծիկը անսխալ համարինք: Կարելի է ըսել, որ նա իբր ամենէն փայլուն ուղի գրիչ՝ ունեցած չըլլայ իր ակարութիւնները: Քիչ մը բուն դարձուած մը, ժամանակակից լեզուներու ոճերէն ազդուելու բնական վիճակ էր, թարգմանաբար կամ հետեւողաբար կատարուած աշխատութեան մը մէջ իմաստի մթութիւն մը եւն եւն եւն, այս բոլորը սովորական բաներ են գրականութեան մէջ եւ կարելի է մասնանշել ընդ զանոնք ամենէն քաջ համարուած մասնագիրներու վրայ — «Միշտ յեղիւր է իմաստը՝ իբրեւ ի «սխալ» ո՞րքան են ասոնք՝ ձգարիւր է ամէն հեղինակի եւ գրիչ համար: Իբրեւ ընդ զանոնք ամէն թերութիւն բացարձակապէս գրիչներուն վերագրելու. ըստ իս նոյն ինքն հեղինակներն ալ ունին թերութիւններ, իբր արդիւնք երկար աշխատութեան մէջ սպրդող մրափներու եւ քրքրութեան:

Գալով իմ սրբագրութիւններուն եւ թերագրութիւններուն, զորս պիտի առաջարկեմ, անկախ են վերոյիշեալ գործերէն. ետքը տեսայ թէ քանի մը ուղղագրութիւններ կը նշանան

ասոնց հետ, եւ այս ապացոյց մըն է, որ իւրաքանչիւր անկախաբար շնչն բանելը մտածուած են: Այս իրողութիւնը գիտեցի Նանե Հ. Աճառեանի եւ Նորայրի սրբագրութիւններուն մէջ, որոնք իրարմէ անկախ եղած են: Այս անկախ մտածողութիւնները պիտի շշտեակեն ի կարգին եւ ուրիշ առիթով՝ երբ ժամանակս ներքէ պիտի պատարասեմ Եղեկի ընթերցուածներուն վրայ մինչեւ հիմա եղած սրբագրութիւններուն եւ թիւերգրութիւններուն ընդհանուր մէկ ցանկը: Դժ գործածած Եղեկն է զՆանեայի տպագրութիւններէն ԽԾՀԽ = 1826 թուականինը:

Ա. — ԸՈՂԱՆ: Ենթիկ երկու անգամ կը գործածէ այս բայը միեւնոյն ձևով եւ կարծես թէ սովորականէն տարբեր իմաստով. ա) «Պարտի զպաորու թիւն աշտն՝ զաղտն եւ զբերի ի բաց պարկել, զի մի՛ միշտն, որ գործը շտայնն, արգել Տայելոյ ի յաստու» թիւն լուսոյն լինիլուն, (էջ 5—6). — Բ) «Եւ ի նոյն օգս գիշակեր թուուքն ընդ անուագոյն թուուան շտայնն», (էջ 145—146): — Ասոնցմէ զատ, ինչպէս ՀՊԿ. Բառգիրքը կը յիշատակէ Սեբերիանոսի թարգմանչէն գործածած զուլլէ՝ միեւնոյն ձևով, եւ տարբեր իմաստով մը. — «Երո՞ժմ մանր նաւը ի մէջ մեծամեծ նաւան շտայնն» (Սեբեր. Ը): Արդ՝ ՀՊԿ. Բառգիրքը այս երեք տեղերն ալ յտռոշ լերելով զուլլը կը մեկնէ «որպէս օռու, իջու, օւռու, լուլլ, ֆելլ, ի վէր երեւիլ»: — Փեշտիմաշեանի Բառգիրքին մէջ Հաւո՞ւ ծանօթ իմաստը բացատրել ենքը կ'ըսուի. «Եւ, ճնմել, յօգս, կամ լուլլել, ի մովու. յամիլ, ի վեր ի յար շարժել. Դո՞ւ. աշարը եօգարը կեղանմքն»:

Ա. Մ. Գարագաշ չէ՛ւի՛ն Ուիլիյն Գրեյսոն
Ենե՛ն Բ. Հատորին մէջ՝ «Լցս, լուսաւորութիւն,
բառերու հոմանունները համեմատելու տառն»
երբ կարգը շող-լին կու գայ, կ'ըսէ. «Յերկուս
միտս արկանին ի կիր շաղէ՛ն եւ ճշգրտոցաւեւ,
որոց յաճախ են օրինակը՝ Յառաջին միտս,
իրեն կ'ալլատաակել, կ'ալլատակեցուցանել», եւ
օրինակներ կու տայ, ու ետքը կ'ըսէ. «Շողալ
յայտ առնէ ուրիշ երեւել, խաղալ մանաւանդ
ի հեռաստանն», եւ իբր օրինակ յառաջ կը
բերէ եղբիկի եւ Սեմերիանոսի վերջոյշեալ տե-
ղերը (էջ 158)։ Պիտի սխեշնք քիչ ետքը
տեսն ուրիշ տեղեր կ'էջէր Ախորիւնիյն եւ Ուիլ-
բերդին հետեւեալ չորայլիք։

Հակառակ այս քողորին՝ մեզ կը թուի թէ
չոչու ծանօթ մայր իր ծանօթ եւ հարազատ

Նշանակություններն զգալու իմաստ մը չունի՝ նոյն իսկ այդ երէի եւ ուրիշ տեղերու մէջ։ Եւ կարելի չէ ոչոք տեղերու վրայ փայտ կոթներով շշուշ տարբեր իմաստ տալ. վասն զի գոնե այդ երէի տեղերու մէջ շշուշ սովորականներն զգալ միեւնոյն տարբեր իմաստը ունենալու էր։ Ըսել է որ շշուշ, Բաւփփփէն սկսեալ այս երէի տեղերուն մէջ սովորութիւնն եղած է երբեք իրարմէ տարբեր իմաստներ տալ. բիծն ու աղտը բիբիրուն շուրջը ինչ շշուշ, գիշակեր թռչուններ՝ ազնուաւորն (օշ. գիշակեր) թռչուններու հետ ինչ շշուշ է փոքր նաւեր մեծ մեծ նաւերու մէջ ինչ շշուշ, աստիճան տարբեր գործողութիւններ են եւ — հարկաւ տարբեր իմաստ ունենալու են։ Բայց այդպէս չէ իրողութիւնը։

1. Բժիժը, այն էլ շուշա աչքի մէջ. անոնք
սր գիտած են ցաւոտ աչքեր, որ յաճախ կը
չըռտին եւ կը բժտտին, տեսած պիտի ըլլան
ջրոտ աչքին փայլունութիւնը եւ փայլող բի-
թերը: Հետեւաբար, բերքը տարօրինակ եւ նոր
իմաստ մը չունի հոտ Եղնիկին շուշա: Հաստ
տարօրինակ է քուի նոր իմաստներ, եւ ոչ իմաստ
մը միայն, առաջ բառի մը, որ հայերէն հնագոյն
գիրքերու մէջ (Ս. Գրքը, Ա. գաթ.) իրենց բոլոր
հումանուններով կամ նշաններով շուշա =
գոյն = գոյն իմաստով միայն գործածուած
են: Այս տարօրինակութիւնը Եղնիկը միայն
պիտի ընէր, այն որ ստուգիւ ունիղէն լիւրիւ
ամէնէն գեղեցիկ տիպարը համարուած է: —
Չենք կարծելու, Եթէ մեզ համար տարօրինա-
կութիւն մը կայ Եղնիկէն յառաջ բերուած
այդ հատուածին մէջ՝ այն ալ մեր բառն է,
որ առ կամ քէտ իմաստով դրուած է: Հայկ.
Բառարանը մեր հազարի ձեւը միայն յառաջ կը
բերէ Սեբեհեաններ, իսկ մեր Եղնիկի այդ
տեղէն: Արդ՝ մեր բառը այս իմաստով ուրիշ
տեղ մը գործածուած չէ հայ մատենագրու-
թեան մէջ, մեզի ծանօթներուն նայելով, ոչ ալ
ուրիշ իմաստով: Սեբեհեանսի մէջ ("Երկաթն
որպիսի ինչ էր" մինչ չեւ ի հուր միտել էր.
մեր երեսը, ցուրտ ի շոշափել) պարզապէս
սեւ իմաստ ունի: Այդ կամ քէտ նշանակելու
համար պէտք է կամ սխալագործութիւն հնթա-
գրել միմայր ձեւը կամ բռնագրութեան պէս-
պիտութիւն մը դրուելովն, առ եւ քէտ հոմա-
նուններուն քով: Հայկ. Բառարանը ՄԹԵԻԻ հետ
կը համեմատէ ՄԹԱՐԳԵՐ եւ Եղնիկը շոշափող,
թերեւս ընթերցանող, վկայութիւնն մըն ալ
յառաջ կը բերէ. "Եթէ ոչ նախ զքիւ
դիմէր աչացն մարդիցն, ոչ կարեն զճառա-

գալթա արեգականն նկատելն թ. Գ. (տես ի թան Ծիֆե)։ Երգեգր կարելի չէ եղնիկի մեղեք գրելի սխալ մը նկատել, քանի որ մեկը ձևը աւելի շատ գործածուած է միւս օրինակներու մէջը Իսկ մեկը իբր «աղտ մթերեալ» տարօրինակ չէրեւիր։

2. Ընդունելութիւնը թուականն համար կրնաի անշուշտ այլաբանութեն, եւ Գիբի վերջերէնքն մէջ կը գործածուի ուրիշ բայերու հետ. «Դոյնպէս եւ թուականը ըստ նմին նմանութեան լուսն իողն յօգս եւ այսր անդր ձեւեն պատասն զլոյծ եւ զտարած բնութիւնն» էջ 161. — «Եւրախ արար զձեզ եւ օգիւրով սլացեալ թուանովքն, որ հանդէպ նորա եւ ի նմա լուսն իողն վայելութեամբն», անդ էջ 179: Ցես Հայկ. Բառարան. էջ 69, որ Դոյնպէս լուսն գտած է ձեռագրին մէջ եւ ի եւ Շ գիրերուն շփոթութեան արդիւնք համարելով լուսն կ'աղագրէ լուսն, եւ այս ուղղագրութեան ճշգրտութիւնը ապացուցանելու համար կը յիշէ նոյն գրիւնքն, էջ 174 «Իբրեւ միով ժամագիր ժամու շարեալ լուսնու միահայլ ի շու անկեալ», եւ եղնիկէն վերջիւ շեւ ծանօթ տեղը, իսկ Ոսկեբերանէն ալ երկու տարբեր տեղեր. «Իբրեւ զարծուիս վերացեալ լուսն Ոսկեբ. եփես. Ժ. Գ. Եջ 816. — «Տես իրպէս դարձեալ յարուցանէ զլուսն եւ բարձրութիւն տայ լուսն», Ոսկեբ. Հ. Գ. Ժ. Եջ 205 (Հայկ. Բառարան. էջ 69):

Ինչպէս կը տեսնուի այս բոլոր օրինակներու մէջ լուսն լուսն, իողն լուսն, վերջեւ լուսն, Բառարանի լուսն պարզապէս այլաբանական իմաստ մը կու տայ թուան գործողութեան եւ ոչ այլ ինչ։ Կարելի է նաեւ ուրիշ խորհրդածութիւններ ընել։

Գիշակեր թուաններ (ցին, անգղ, ագուա) աղտոտ կեղտոտ են, իսկ ոչ գիշակերները կամ աղտոտալոյն թուանները մաքուր են եւ կը փայլեն. եթէ երբեք եղնիկի գործածած լուսնայնը ունէ խանգարում մը չէ կրած գրիւններու շնորհիւ (որ լուսն լուսն եւ փոխադարձաբար լուսն լուսն կրնային ընել, ինչպէս տեսանք) եւ իսկապէս իւր գրիւնն եւս է լուսնայն, պէտք է ընդունիլ որ իր բացատրութեան գեղեցիկութիւն եւ զօրաւոր արայայտութիւն մը տալու համար գործածած է եղնիկ լուսն բայը եւ ըսել ուզած է, որ աղտոտ թուաններ ինչ լուսն — ինչ փայլն ինքն մաքրութեամբ գիշակեր, աղտոտ թուաններու մէջ։ — Երգեգր հետաքրքրական ըլլալը համեմատել լուսնայնը

նոյն ինքն եղնիկի տարայայտելու հետ («չէ ինչ արգել թէ ընդ հարաւ ոչ տարայայն» էջ 18)։ Բայց կարծենք թէ հարկ չկայ այնքան հետաքրքրական եւ լուսն հետաքրքրելու իր սովորական եւ ծանօթ իմաստն» քանի որ լուսն ինչպէս թուաններու, նոյնպէս մարդոց համար գործածուած է միեւնոյն այլաբանական իմաստով Ոսկեբերանի թարգմանչին կողմէն։

3. Փոքր նաւեր մեծ մեծ նաւերու մէջ ինչ լուսն։ Քանի որ հոս ուղղակի թարգմանութեան մ'առջեւ կը գտնուինք շատ հետաքրքրական պիտի ըլլալ Սերբերիանոսի բնագրին զիմէն եւ տեսնել թէ հայ թարգմանիչը յաւանքն որ բառը շողացուցեր է հայերէնով։ Ամենէն ապահով միջոցը այս է Սերբերիանոսի թարգմանչին լուսնայնը ճշգրտելու համար. վասն զի հոս շատ բնական կ'երեւի լուսնայն ընթերցանածը։ Չուկերուն լուսն ըսելի մէջ եւ թուաններուն լուսն օդի մէջ՝ անբնական բացատրութիւն մը չէ։ Արդ՝ ենթադրելով որ լուսնայն ճիշդ ելլէ թէ բնագրին հետ համեմատելով եւ թէ զբնագրական տեսակետով, պէտք է ըսել թէ հոս ալ լուսնայն իւր ծանօթ եւ սովորական իմաստով գործածուած է. խոշոր խոշոր նաւերուն ըսով փոքր նաւեր կրնան լուսն իրենց չեւափայլ կամ բոլորովին հակառակէն՝ չեւափայլ գոյներով։ Թերեւս բոլորովին երեւակայական չհամարուի այս վերջին ենթադրութիւնը՝ նկատելով որ մինչեւ հիմա նաւակներու կամ շոգենաւակներու համար ընտրուած գոյնը առհասարակ ուղեւորն է։ Արդ՝ ինչպէս որ ամբողջ, սպիտակ թուաններ կրնան լուսն կեղտոտ եւ սեւ թուաններու մէջ, փոքր փոքր սպիտակ նաւեր ալ կրնան լուսն մեծ մեծ նաւերու մէջ։ Եւ եթէ գոյնի խնդիրը մեկդի թուանք եւ միայն մաքրութեան կողմէն դիտենք լուսն գործածութիւնը՝ շատ չենք հեռանալ կարծեմ իրողութենէ։ Վասն զի մինչեւ հիմա տեսներու, տեղերու եւն համար կը գործածուի զնուալ փայլել, փայլել բացատրութիւնները։

Այս բնական բացատրութիւններն կը հետեւի թէ բնագրուսիկ են ուղեւ, օդիւ, լուսն, ցեմէ, յօշի, օդիւ, երեւել, իողն Դոյնպէս ինչպէս են նշանակութիւնները լուսն, որ միայն եւ միայն կը նշանակէ լուսն։

Բ. «Անմեղ, եթէ սատանայ շար զլուսնուհա նշն մարդոյն Աստուծոյ իմացաւ, վասն որոյ զմարդն յայն յօժարեցոյց» (էջ 46)։ Թուանն կը ծանօթ թագրէ «Չեք գտնուեցանք իմացաւ» (էջ 14. ծնթ. 1) քերականական սա օրէնքին համեմատ թէ

“Եւէ՛ բայ կազմող երկու բառերը շատ անգամ իրարմէ կը բաժնուին խնդրները մէջտեղն առնելով. ինչպէս են՝ արդէն լինել, յայտ առնել, եւն եւն (էջ 2. ծնթ. 9)։ Բայց մենք կ'առաջարկենք Եղնիկի այդ հաստաւոր սապէս ուղղագրել. “Ասեմք, եթէ սատանայ չար՝ զատուեցանքն մարդոյն” յԱստուծոյ խնայաւ, էսն որոյ շնորհն յայն յո՛ւրեքոյն, Եղնիկ կ'ըսէ որ սատանայ խնայաւ Բաբէ չար չէր, այլ աշխիշխանաւթեմի չար եղաւ. հետեւաբար Ագամը մոլորեցուց ան ոչ թէ կանխազոյ չարութեամբ մը, այլ Աստուծմէ իմանալով, որ երբ Ագամ գրուած արգելքին դէմ գործէր — ստուեգանէր — մահով պիտի պատժուէր, նախանձեցաւ անոր եւ իր բոլոր հնաբըր գործածեց զայն մոլորեցնելու համար։ Թէ Սատանան յԱստուծոյ խնայաւ զայս, Եղնիկ կը բացատրէ զայն հիւանդի մը եւ բժշկի մը օրինակով, հիւանդը թշնամի մ'ունի, այս թշնամին միջոց կը փնտռէ հիւանդին փնտսելու. բժիշկը պատուերներ կու տայ հիւանդին թէ այս ինչ բանը պիտի չընես, այս ինչ կերակուրը պիտի չուտես որպէս զի առողջանաս. թշնամին կեղծաւորաւ թէ անիկ իբր բարեկամ կը մտնուայ հիւանդին եւ բժշկին պատուերները կը պարտաւէ եւ աւտոնց բոլորովին հակառակը ընել կու տայ. արդ, կ'ըսէ Եղնիկ, թշնամին առաջուրն է չէր գիտեր հիւանդին համար արգելուած բաներուն փնտսակորութիւնը, “այլ ի պատուիրելոյ բժշկին գտեալ հնարա՝ եղեւ փնտսակոր”։ Այսպէս կ'ետք է հասկընալ կ'ըսէ սատանային բրած թշնամութիւնը Ագամի դէմ. “բանզի ոչ եթէ չար ինչ առաջի կայր՝ ուստի զհանգամանսն մարմ Էր առնուլ, օսեալ յԱստուծոյ պարտիւնն, որ մարդոյն տուաւ արգելուլ զնա ի ճաշակելոյ ի տնկոյ իմեքէ մահաբերէ, շոյն յառաջագրեալ յարդի” (էջ 47)։ “Ոսեալ յԱստուծոյ պարտիւնն” խօսքը ուրիշ ձեւերով ալ քատեց շեշտած է Եղնիկ. “Եւ յետոյ յԱստուծոյ պարտիւնն, որ առ մարդն եղեւ վասն պատուիրանազանցութեանն, խնայաւ եթէ պատուիրանք նորա մահ գործեցին (էջ 48, տող 6—10). — “այլ յԱստուծոյ սպառնալեանցն եղեւ այնպիսի իրաց պատճառ” (անդ)։ — “որ (սատանայ) չեւ եւս գիտեր զհանգամանս չարին, այլ ի պարտիւնն յԱստուծոյ օսեալ՝ կամեցաւ փնտսել մարդոյն” (էջ 49, տող 3—7)։ — “Կա եւ ընդ լինելն սատանայի յԱստուծոյ (սատանայ Աստուծմէ ստեղծուելուն պէս) գիտաց՝ եթէ անսաստեղ ումբ Աստուծոյ չար է եւ ոչ բարի” (էջ 50)։

Այս սպառնացներու առջեւ չափազանց սրամտութիւն մը պիտի ըլլայ առարկել. Թէ քանի որ սառնայն նշոյն ինքն Եղնիկի կարծիքով “բնութեամբ, — “ի ընէ” լը չէ (Հմմտ. մահաւանդ էջ 52—54) ինչպէս կրնայ ուրեմն սառնայ լը ըսել։ Այո, սատանայ Եղնիկի վարդապետութեան համեմատ է ինչ չար չէ, բայց վերջապէս չար եղաւ եւ չար է, եւ լը սառնայ խօսքը մինչեւ հիմալ սովորական է հայ լեզուի մէջ ամէն տեղ, այնպէս որ սառնայ լը կոչուած հերքում չէ իր վարդապետութեան. վասն զի “Ասի հրեշտակ ոքի, այլ ոքի հարկաւոր, որ է հնազանդ եւ կամակատար. սաի եւ դեւ ոքի, այլ ոքի լը վասն անհնազանդութեանն. զոր... ի մեր լեզու այս լը ասեմք” (էջ 91—92)։

Գ. “Եւս եթէ բառնայցէ ի վեր այնպիսի վիշտան, ոչ եթէ եղամբք ինչ անուանելովք եւն. հաւանականաբար եւրոպ պիտի ըլլայ։

Դ. “Ի միւում արգանդի Գառնի” (էջ 134), “ի միւում արգանդի Գառնի”։ Կոչուեմ ընթացաւ ինչ ունի Գառնի. քանի որ կայ նաեւ Գառնի, Գառնի եւն, ուղիղ պիտի ըլլայ Գառնի ձեւով ճշգրեւ եւ ոչ թէ Գառնի կամ Գառնի ձեւերով. ուստի՝ Գառնի եւ Գառնի։

Ե. — “Որ ոչ նորա է, որ անթիւն եւ անտեւի եւ անհոք եւ առանց մասանց է” (էջ 226)։ Պէտք է ուղղել անտեւի, Հմմտ. “Իսկ Եպիփրոսեանքն ասեն. անհոք եւ անթիւն մարմինք էին զառաջինն, եւ անտի եկաց ամենայն” (էջ 205), “որպէս յորժամ շողն ընդ երգ մտանցէ, եւ հողմամբք իմն երեւին ի շողն, այնպիսի, ասեն, մարմն անհոք եւ անթիւն էին զառաջինն, եւ անտի թանձրացեալ յողեցաւ ինքն աշխարհս” (էջ 228), “որ ի նմանէ է եւ միշտ առ նմա անտեւ եւ առանց բաժանելոյ” (էջ 235), Թէեւ այս վերջինը տարբեր տեղ եւ տարբեր առիթով ըսած է։

Զ. — “այլ բաւանդակ յինքան ունի զամենայն կարողութիւն առնելոյ եւ հաստատելոյ զամենայն, եւ անթիւն պահելոյ” (էջ 234—235)։ Անթիւն թէեւ անծանօթ չէ հին հայերէնի, մանաւանդ իւրեւրեւ — իւրեւրեւ բայով, բայց կարծենք թէ ուղղելի է անթիւն պահելոյ, Հմմտ. “Որ ոչ այնու միայն զարմանալի է, զի ամեն ի չգոյն ի գոյ չգոյն եւ եցոյց յոչնչէ յինչ զինչն, այլ զի եւ անարատ եւ անթիւն պահելու” (էջ 7)։ — Տես նաեւ Զարեհ պահելու կամ Գարեհ (Կարեհ) եւ ոչ թէ Կարեհ էջ 125) ըստ Կարապիտի սրբագրութեան (Հմմտ. Բարեհ. էջ 16—17)։

Է. — «Ազամ, ես եմ աստուած եւ չեմ այլ ոք, եւ բայց յիշեն այլ աստուած քեզ մի լիցի, ապա թէ ունի՞նք զոր ԱՅԼ աստուած բայց յիշեն, գիտասցիք զի մահու մեռանիցիս» (էջ 245): Եւ Պէտք է ուղղել «ունի՞նք զոր ԱՅԼ աստուած», ինչպէս ունի նաեւ ձեռագիրը (սեփ. քննիչ. եւ Հմմտ. էջ 60 եւ 82): Թերեւս Եզնիկի հոտատարակները գիտամբ ԱՅԼ ԱՅԼի փոխած ըլլան, որ նոյն իսկ Այսրենանի պէս հմուտ քերականի մը ուշադրութենէն վրիպած է: Վասն զի իր քերականութեան (Չարխեան-Այսրենան, տպ. 1885) մէջ (էջ 273 նմ. ***) ոչ եւ իւր մասնական անուաներու երբեմն եղակիի ձեռով յոգնակիի տեղ վր գործածութիւնը բացատրելու ատեն՝ կը ծանօթագրէ. «Հաս զանա ցառ կը գտնուի նաեւ այս ձեռով յոգնակի, եւ յառաջ բերուած չորս օրինակներէն երկրորդը Եզնիկի այդ տողն է. «Եթէ ունիցիս զո՞ւր աստուած» մեռանիցիս (եթէ ունի՞նք աստուածնէ մահու նկատ), «այլ» այսպէս շեշտուած, որ երբեք չէ յաջմարած միւս օրինակներուն: Իսկ Թառնեանի Հաղթիչ Ընկերացասածին մէջ (էջ 55, ծնթ. 10) կը թարգմանէ. «Իսկ թէ որ ուրիշ աստուածներ ունենաս. — կամ՝ իսկ թէ որ ուրիշ մէկն աստուծոյ տեղ զնես», (այս վերջին թարգմանութիւնը ճիշդ է՝ ուրիշ վերջնելու պայմանաւ) մինչ քերականութեան մէջ կ'օրինադրուի «Ունի՞նք բայց ու նախդիր յոգնակի հայրական խնդիր քննութեան կ'առնու, եւ կը նշանակէ (քանի մը) Գրեք Գրեք, հա՞մար» (էջ 226. Հմմտ. Հաղթիչ Ընկերացասած էջ 8. ծնթ. 23): Եւ աստուգիւ Եզնիկ ունի նոյն ոճը, զոր օր. «զոր աստուածն ունի, անարգեն շաղք եւ անպատուեն» (էջ 16), «զքաջս ու Գրեք-Գրեքս ունի», — «զնա առ աստուածս ունին» (էջ 122) «Եստե՛ւ այնչափ ու աստուածն ունի՞նք զօրինացն աստուած» (էջ 279), «եւ ոչ զկանայս առ քահանայս ունի» (էջ 297) եւն.:

Ը. — «զի ոչ անտալը նմա Ազամ, այլ Խորհեալ ի բաց մեթէր եւ չմերձենայր առ նա» (էջ 245): — Եւ Խորհեալ ուղղած էի, բայց Թառնեանի Հաղթիչ Ընկերացասածին մէջ (էջ 56) խորհեալ ուղղագրած է, եւ Աճառեան ալ նոյնը կ'առաջարկէ (Քնն. եւ Հմմտ. էջ 95): Հմմտ. «կամ հիւճեայն զիմար ընդ միտս հարեալ էր, ընդ մի անգամ քա՛նակիւն ի նմա» (էջ 255): Թ. — «Թէ ճշմարիտ է նմա Օրինացն Աստուած, յորմէ զարարածս ամենայն զնէ, ապա օտարին՝ զոր նմա Գրեք մեռանէ՛ չէր պարտ նորա արարածոցն ցանկանալ» (էջ 250—251):

Հ. Ս. — Բարդիս, պաղօղն համար կ'ըսէ. «բառ անյայտ, որ թուի Զօղող. կամ յախտաւոր զօտարին ինչ. գող կրծող զերս այլոց», եւ Եզնիկի յիշեալ տեղը յառաջ կը բերէ քիչ մ'աւելի ընդարձակութեամբ: Այնպէս ուղղակի կը մեկնէ. «Ենամի, հակառակորդ», իսկ փեշտմալձեան Բառգրքին մէջ՝ «Գրեք, այն՝ «որ պողի. հաղորդ, հաւասար. Գրեք, իշխագ», — Եւ «Գրեք, կցորդիլ, ընկերանալ, հաղորդիլ, հաւասարիլ. Գրեք. իշխագ օրմագ», Ըստ իս Գրեք կը նշանակէ Գրեք-Գրեք, այս կողմէն Հիւ. Բաճի լուրջ եւ փեշտմալձեանին հաստատելով կամ ընկեր (ընկերակց) սխալ չեն, բայց Եզնիկ ուրիշ տեղ կը բացատրէ այս Գրեքը. Աստուած, կ'ըսէ, յոյն իմաստուններու կարծածին պէս, իրեն ընկերակց հիւճէ — Նիւթէ մը շատեղոցն աշխարհը եւ արարածները, ոչ ալ չար արարիչ մը կար, որ չարերը կամ չար բաները ստեղծած ըլլայ Մոգերու կարծածին պէս. հետեւաբար ոեւ է մեկու կարօտ չէր. «Եւ ոչ իմիջ կարօտանայ, թէ առնելոյ ինչ յուճեքէ կամ յուճեքէ անի ունիցի, այլ բաւական յիշեանն ունի զամենայն կարողութիւնն առնելոյ եւ հաստատելոյ եւ անխախտաւ (մեր ուղղածով) պահելոյ Եւ չունիզը ընդ իւր ԶՈՒՆՈՒՆԱԿԵՐ Իրբեւ ընթաց, կամ Իրբեւ ընթաց, կամ Իրբեւ ընթաց ոչ ԳՈՐԾԱԿԵՐ. Այլ միայն զիւր զօրութիւնն եւ զիմաստութիւնն, որ իւրոյ ետեմանն ծնուող է մշտնջենաւորակից, եւ զիւրոյ զընթեմանն հոգին, որ ի նմանէ է եւ միշտ առ նմա Լուսն եւ առանց բաժանելոյ» (էջ 234—235):

Գրեք բառը քանի որ միանգամ միայն կը գտնուի հայ մատենագրութեան մէջ, այն ալ Եզնիկի գրչէն, եթէ զերծ էր եւ է սխալագրութենէ, կարելի է ենթադրել, որ ժողովրդական բառ մը եղած ըլլայ այն, զոր Եզնիկ երգիծօրէն կը գործածէ ճիշդ իր տեղը՝ ձաղրու համար զանոց, որ Օրինաց Աստուծոյ թով Զօղողն է Գրեք-Գրեք Գրեք մը կը զնեն իբր Գրեք-Գրեք:

Ժ. — Գիտած ենք նաեւ որ Եզնիկի Գրեք գիրը պակաս է. այսինքն Պղտատի ժամին բառներ մը կ'առաջարկէ գրել Եզնիկ եւ անմիջապէս կ'ընդհատէ. Այս կէտը գիտած է նաեւ Հ. Աճառեան, որ նոյն իսկ ամբողջ գրքի մը զորոտարը հաւանական կը համարի (Քնն. եւ Հմմտ. էջ 103—104): Թերեւս կամ ընդհատը ստոր է, բայց ստոր չափը ճշգրիտ գծուար:

ԺԱ. — «... զի ի Հոգւոյն Արքայ, որ ի մարգարէս եւ յառիճաւ խօսեցաւ, ուրացեալ

են, — Եջնիկի այս տողն ալ, ի միջի այլոց կ'ուզէ Հաւատաստելի «շտաւտ» ը որու մասին մենք ալ գրած ենք ժամանակին. (ՏԵՄ 1906, էջ 70, 119):

Այս շարք մը սրբագրութիւններու եւ թեւադրութիւններու վրայ կը հրաւիրեմ մեծարգ. բանասէրներու ուշադրութիւնը, եւ վճարահատ հեմ որ ասոնք՝ իւր փառք գիտողութիւններ՝ պիտի հետաքրքրեն Սահակ-մարտիրոսի գաղտնի լեզուին հմուտներն, որպէս զի անոնք ամէն կողմէ փութան բերեն իրենց գիտողութիւններուն եւ թեւադրութիւններուն նպաստը վերականգնելու համար Եջնիկի հայերէն բնագիրը:

Եթէ իմ ըրած սրբագրական փորձերը եւ տուած մեկնութիւնները յանգուգն են, սիրով պիտի ընդունիմ զանոնք ուղղելու կամ լրացնելու համար եղած ամէն գիտողութիւն:

1907 Յուլիս, Կ. Պոլիս:

ԱՍԻՐՅԱՆ ՎԱՐԴ.

ՄԱՅՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

Ջապէլ Եսայեան, ԵՄՈՐԱՆՈՎ ՄԱՐԴԻՆ, վէպ տեղական կենսքէ: Կ. Պոլիս, 1907. Տպ. Սպաքայան, Հրտ. Նշան Պապիկեան:

Վէպին դիպցանքերը կ'երեւայ թէ երեք են, Թակոր, Աննիկ եւ Զարուհի Թակոր կը ներկայացուի զգալուն եւ ներդաշնակ բնաւորութեամբ երիտասարդ մը, որ իւր արայայառութեանց մէջ դէպ ի կատարելագործում ճգնող ոգի մը կը յայտնէ, միայն թէ ոգի մը որ իւր տենչանաց մէջ միակողմանի է: Պշտիկ հասակէն որս մտալով կը խնամուի իւր հօրաքրոջմէն եւ ասոր աղջկանէն, որ տունը մնալու գառապարտուած՝ ի վերջոյ կը յիմարեանայ լոկ այն պատճառաւ, որ ականատես վկայ եղած է իւր ընտանեաց անիրաւ միջոցներով ստակ կուտելուն: Աննիկի յիմարութիւնը ի վերջոյ այն պատճառի կը հասնի, որ իւր բնակած տանը կրակ տալով կը սրբէ կը զոտ անիրաւ գրամը եւ ինքնին բոցերու ճարակ կ'ըլլայ: Իսկ Զարուհի կը ներկայացուի կատարեալ անառակ աղջիկ մը, որուն վրայ չի տեսնուիր անձնաւորութեան անյոյժ բոյր մը միացած գիւթիչ առաքինութեան մը հետ:

Ահա վէպին բովանդակութեան ամփոփումը կամ լաւ եւս ետ. թիւնը: — Նպատակը քողորովին մշուշի մէջ թաղուած է, կամ գէթ ընթերցողին կողմանէ դիտաւ չի նկատուիր: Մնայլ աւ տխուր պատկերներ են, զորոնք կը ստուերագծէ Տիկին Զ. Եսայեան ամբողջ վէպին մէջ: Նոյն իսկ հոն, ուր ծիծաղող գալար մարգերու փորձիկ դաւաճաներ ջղոջ կու տայ, յանկարծ կայծակն ու փութութիւնը երեւան կը բերէ, զանոնք ամայի անապատ գարձնելու համար: Կը սիրէ կանգնել, վերստին կործանելու համար: Կարծես այնպիսի զգացմանց աէր անձանց հաճոյքն է կատարած, որոնք սիրով կենաց միջին կողմը կը յանդիմ եւ անոր խաւարին անգունող կը նկատեն: Այս պատճառաւ զարմանալի չէ այն եղբրական պատկերն ալ, որով վէպը կը կնքուի: Լաւագոյն չէր միթէ արեւուն ճառագայթիւ, ուրիշութեան բողբոջն է եւ քրտնկութեան ծաղիկ տալով փակել վէպը: Վիպական առաջնագ հարկ է որ զանանք Տիկ. Եսայեանի, մանաւանդ այն պատճառաւ որ պատկերաւոր եւ գունեան ոգիներու խօլին ճանաչումը կը պակսի. չենք սպասեր իրմէ, որ ոգեւորական ճառասացութիւններ ընէ, բայց ներքին է պահանջել վիպասանէ մը, որ անձինքը իրենց ամբողջ եւրոպեան կենդանացընէ եւ թափանցանք ընէ մեր աչաց առջեւ: Վիպագիր մը դարձեալ գիտնայ պիտի չբեղ պատկերներ գծել, անոնց ներդաշնակ ու գրաւիչ երանգներ տալ եւ ականատես գոյներ խառնել: ասկէ ալ մասնամբ զուրկ է «Ընորհքով մարդիկ» վէպը: Սակայն մեկալ կողմանէ չենք կարող չզարմանալ Տիկ. Եսայեանի ճարտար եւ գրաւիչ ստորագրութեանց վրայ, մանաւանդ երբ առարկայ ունի բնութիւնը, որուն հաւատարիմ գիտողն ու պաշտօնը ըլլալու է ինք: Եթէ ամբողջ վէպը յստակ եւ ապահով աշխարհահայեցողութեան մը հիման վրայ յօրինուած եւ ամբողջ կենաց մը ընթացքն ու միտքը (շշանակութիւնը) վիպասանի մը ոգովը նկարագրուած ըլլար, բնութիւնը գեղեցիկ եւ պաշտած պատկերայատակ մը (fond) կը կազմէր վէպին: Միով բանի՝ Տիկ. Եսայեանի «Ընորհքով մարդիկ» կրնանք անուանել խմբող խաղմուզ մը, որ թերեւս օր մը լաւ եւ յստակ գիտի ըլլայ: Դժբախտաբար Եսայեան զայն մեղէ շատ կանուխ մատուակած է — մրուրին հետ:

Հ. Կ. Հ.

